

'RESEARCH JOURNEY' International Multidisciplinary E- Research Journal

Special Issue 79 : Political History of Peasant-Workers Movements in Maharashtra

Impact Factor - (SJIF) - 6.261

UGC Approved Journal

ISSN :

2348-7143

December-2018

Impact Factor - 6.261

ISSN - 2348-7143

INTERNATIONAL RESEARCH FELLOWS ASSOCIATION'S

RESEARCH JOURNEY

Multidisciplinary International E-research Journal

PEER REFREED & INDEXED JOURNAL

December-2018 Special Issue - LXXIX

Political History of Peasant- Workers Movements in Maharashtra

Guest Editor :

Dr. M.N. Gulve

Principal

Shri Sant Gajanan Mahavidyalaya, Kharda,
Tal. Jamkhed, Dist. Ahmednagar [M.S.] INDIA

Executive Editor of the issue

Mr. Nakul Khawale (Kharda)

Mr. Dhananjay Jawalekar (Kharda)

Chief Editor -

Dr. Dhanraj T. Dhangar (Yeola)

SWATIDHAN INTERNATIONAL PUBLICATIONS

For Details Visit To : www.researchjourney.net

© All rights reserved with the authors & publisher

Price : Rs. 800/-

32	अहमदनगर जिल्ह्यातील समाजवादी व डाव्या चळवळीतील नेतृत्वाचे शेतकरी व कामगार चळवळीतील योगदान	डॉ. संजय गायकवाड व प्रा. जिजाभाऊ घुले	141
33	शेतकरी-कामगार चळवळीतील स्त्रियांचा सहभाग	प्रा. महेश कुलकर्णी	145
34	भारतातील शेतकरी संघटना व शेतकऱ्यांच्या समस्या	प्रा. विजय गावंडे	148
35	भारतीय किसान संघ	दत्तात्रय जाधव	152
36	डॉ. आंबेडकरांनी कामगार चळवळीसंबंधी भूमिका : एक अवलोकन	प्रा. शेषनारायण वडवे	158
37	महाराष्ट्रातील शेतकरी चळवळीचा राजकीय इतिहास	दिपक भगुरे	161
38	१९ व्या शतकातील कामगारांची स्थिती सुधारण्यासाठी ब्रिटीश सरकारने केलेले कायदे	डॉ. जगदीश भेलोंडे	164
39	शरद जोशी यांच्या शेती विषयक लढ्यांचा (कापूस, कांदा, ऊस, भाव विषयी लढ्यांचा) आढावा	डॉ. जे. एम. बोचरे	168
40	शेतकरी चळवळ आणि शरद जोशी यांचे ग्रामीण शेतकरी महिला सवलीकरणातील योगदान	डॉ. बाबासाहेब देशमुख	171
41	महाराष्ट्रातील कामगार चळवळीच्या इतिहासातील डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे योगदान	डॉ. सुनिता गित्ते	174
42	स्वातंत्र्यपूर्व काळातील महाराष्ट्रातील कामगार चळवळ	डॉ. गणपत गट्टी	176
43	शेतकऱ्यांचा संघटीत संघर्ष : मुळशी सत्याग्रह	प्रा. धनंजय जवळेकर	179
44	महाराष्ट्रातील कामगार विद्रोह: ऐतिहासिक परिपेक्ष (१८७५-९९)	प्रा. दिलीप गिऱ्हे	183
45	महाराष्ट्रातील शेतकरी चळवळीची वाटचाल व तिच्या पुढील आव्हाने	प्रा. नकुल खवले	187
46	महिला किसान अधिकार मंच या चळवळीचा चिकित्सक अभ्यास: विशेष संदर्भ मराठवाडा आणि विदर्भ	डॉ. आर. आर. बेनवाड	191
47	स्वातंत्र्यपूर्व काळातील शेतकरी संघटन व जागृती	डॉ. उत्तम राठोड	195
48	ऐतिहासिक कामगार चळवळ	कु. सानिया पठाण	199
49	महाराष्ट्रातील शेतकरी संघटनांची आंदोलने	शेख महेमूद शेख हलिम	208
50	लोकनेते गोपीनाथराव मुंडे यांचे ऊसतोड कामगारांचे प्रश्नासंबंधी विचार	डॉ. बी. के. शेष	214
51	शेतकरी आंदोलनात महिलांचा सहभाग	डॉ. जे. एम. बोचरे श्री के. डी. पल्लेवार	218
52	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी कामगारांसाठी केलेले कार्य	हनुमान वांकर	221
53	आधुनिक महाराष्ट्रातील कामगार चळवळ	डॉ. एन. डी. नाईक व डॉ. राधाकृष्ण जोशी	223
54	शेतकरी संघटना	डॉ. दिगंबर सोनवणे	226
55	महाराष्ट्रातील १८७५ चा शेतकरी विद्रोह	प्रा. गणेश वाघ	229
56	भारतातील कामगार चळवळ : एक दृष्टीक्षेप	डॉ. जे. के. भालेराव	231
57	कष्टकऱ्यांचे कैवारी डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर	प्रा. समाधान लोंडे	234
58	महाराष्ट्रातील शेतकरी चळवळ : काल आणि आज	डॉ. त्रिंबक राजदेव	238
59	कर्मवीर दादासाहेब गायकवाड आणि मराठवाड्यातील भूमीहीनांचा सत्याग्रह	डॉ. विष्णू वाघमारे	244
60	जायकवाडीच्या पाण्यासाठी मराठवाड्यातील चळवळी	प्रा. शिवानंद जाधव	247

Our Editors have reviewed paper with experts' committee, and they have checked the on their level best to stop furtive literature. Except it, the respective authors of the paper responsible for originality of the papers and intensive thoughts in the papers. Nobody can re these papers without pre-permission of the publisher.

- Chief & Executive Edi

शेतकऱ्यांचा संघटीत संघर्ष : मुळशी सत्याग्रह

प्रा. धनंजय रा. जबळेकर
सहाय्यक प्राध्यापक, इतिहास विभाग
श्री संत गजानन महाविद्यालय, खर्डा
ता. जामखेड, जि. अहमदनगर.

सारांश :-

पहिल्या महायुद्धामुळे इंग्रज राज्यकर्त्यांना औद्योगिक धोरणात बदल करावा लागला व पश्चिम घाटात मुळशी येथे धरण बांधून वीज निर्मिती करू इच्छिणाऱ्या टाटा उद्योगसमूहाच्या प्रस्तावाला मान्यता द्यावी लागली. सेनापती बापट यांनी हजारो शेतकऱ्यांचे संघटन केले. 'केसरी' सारख्या तत्कालीन प्रतीष्ठीत वर्तमानपत्रानेही महाराष्ट्रभर जनजागृती केली. या धरणाला विरोध करण्यासाठी १९२० ते १९२४ शेतकऱ्यांनी संघर्ष केला. मात्र पुढील काळात शासनाने धरणासाठी आवश्यक जमीन भूसंपादन कायद्यान्वये संपादित केली. शेतकऱ्यांना जमिनीचा योग्य मोबदला देण्याचे घोषित केले. शेतकऱ्यांनी अगतिकतेने शेतजमिनीचा मोबदला स्विकारला. या आंदोलनामुळे सेनापती बापट यांना एकूण ९ वर्षे तुरुंगात काढावी लागली. याच आंदोलनापासून त्यांना 'सेनापती' ही उपाधी मिळाली. विकासासाठी धरणे हवीत की नकोत या आधुनिक काळातल्या प्रश्नाला अशारीतीने महाराष्ट्रात १९२१ लाच तोंड फुटले होते.

शेतकऱ्यांच्या जमिनी कर्जापोटी सावकारांकडे गहाण पडल्याने त्यांचा फायदा शेतकऱ्या ऐवजी सावकारांनाच अधिक झाला, म्हणूनच सावकार व भांडवलदारांचा मुळशी धरण योजनेला पाठिंबा होता. एकाचवेळी ब्रिटीश शासन व एतदेशीय भांडवलदार, सावकाराविरुद्धचा शेतकऱ्यांचा हा लढा शेतकरी आंदोलनाच्या इतिहासात अविस्मरणीय ठरतो.

उद्देश :-

१. स्वातंत्र्यपूर्व कालखंडातील धरणग्रस्त शेतकरी आंदोलनाचा अभ्यास करणे.
२. महाराष्ट्रातील संघटित पहिला शेतकरी सत्याग्रहावर प्रकाश टाकणे.

स्वरूप व व्याप्ती :-

प्रस्तूत शोध निबंधामध्ये स्वातंत्र्यपूर्व कालखंडातील शेतकऱ्यांच्या सत्याग्रहाचा अभ्यास करण्यात आला आहे. या कालखंडातील केवळ मुळशी सत्याग्रहाचीच यासाठी निवड करण्यात आली आहे.

संशोधन पध्दती :-

ऐतिहासिक वर्णनात्मक पध्दतीचा उपयोग करण्यात आला. यासाठी दुय्यम साधनसामग्रीचा उपयोग करण्यात आला आहे.

'पुणे शहराच्या पश्चिम दिशेस तांदुळाच्या शेतीसाठी प्रसिध्द असणारा भाग म्हणजे मुळशी. त्याला पूर्वी मुळशी पेटा म्हणत. येथे आंबे मोहर पिकतो, मुळा आणि निळा या दोन नद्यांचा संगम होतो. प्रचंड पाऊस पडणारा हा प्रदेश व नद्यामुळे वाहणारा प्रदेश म्हणून मुंबईच्या कारखान्यांना अखंड वीजपुरवठा करण्यासाठी मुळशी येथे एक धरण बांधण्याची योजना टाटा कंपनीने आखली होती,'^१ 'पहिल्या महायुद्धाच्या काळात जीवनाश्यक वस्तूंची टंचाई, वाढती महागाई यामुळे इंग्रज राज्यकर्त्यांना औद्योगिक धोरणात बदल करावा लागला. पश्चिम घाटात मुळशी येथे एक धरण बांधून वीजनिर्मिती करू इच्छिणाऱ्या टाटा उद्योग समूहाच्या प्रस्तावाला मान्यता

द्याबी लागली'२ 'भारतीय स्वातंत्र्य आंदोलनात गांधीपर्वाच्या प्रारंभी शेतकऱ्यांचा जो सामुदायिक सत्याग्रहाचा लढा उभारण्यात आला त्यामध्ये मुळशी सत्याग्रहाचा अग्रक्रमाने निर्देश करावा लागेल'३ या धरणाखाली ५४ गावातील जमिनी बुडणार होत्या व १० ते १५ हजार मावळ रहिवाशांना त्याचे परिणाम भोगावे लागणार होते या योजनेला विरोध करायचा म्हणजे मावळ्यांना इंग्रज भांडवलदार साम्राज्यवादी राज्यकर्ते, टाटा कंपनी, रेल्वे कंपन्यांचे मालक, व त्यांच्या युतीशी सामना करावयाचा होता. 'बहुतेक सर्व शेतकऱ्यांनी जमिनी गहाण ठेवून कर्जे काढली व सावकारांच्या जाळ्यात अडकले होते. जमिनी तर गेल्या तर शेतकरी देशोधडीला लागणार होते. त्यांना नुकसानभरपाई मिळाली तरी त्यातून सावकारांचे कर्जे फिटणार नव्हते. त्यामुळे शेतकऱ्यांनी वीज कंपनीचा विरोध करावयाचे ठरविले.'४ १९१९ च्या जुनमध्ये सरकारने भू-संपादन कायद्यातील चौथ्या कलमानुसार मावळ्यांना नोटीसा दिल्या, पण मावळ्यांनी आपल्या जमिनी सरकारला देण्याचे नाकारले. ' २६ व २७ डिसेंबर १९१९ रोजी आबळस व मुळशी या गावी जाहीर सभा झाल्या आणि मावळ्यांनी एक मंडळ स्थापन केले. या मंडळाचे चिटणीस गद्रे व गुप्ते यांनी खेडला जाऊन पुण्याच्या जिल्हाधिकाऱ्यांची भेट घेतली. मात्र गव्हर्नर जॉर्ज लॉयड यांनी मावळ्यांच्या वतीने भेटावयास येणाऱ्या शिष्ट मंडळाची भेट घेण्यास नाकारले आणि मंडळास मीड या मुख्य सचिवास भेटण्यास सांगितले. नुकसान भरपाईची रक्कम निश्चित करताना औदार्य दाखविले जाईल, असे आश्वासन मुख्य सचिवाने दिले.' ५ पण ज्यांच्या जमिनी धरणाखाली बुडणार होत्या त्या सर्वांना पर्यायाची जागा देणे शक्य होणार नाही हे मीडने स्पष्ट केले. 'धरणग्रस्त शेतकऱ्यांना टाटा कंपनीने भागधारक होता यावे अशा आशयाचा बिनसरकारी प्रस्ताव रँग्लर पराजण्यांनी १९२० च्या मार्चमध्ये मुंबईच्या कायदेमंडळात मांडला. ६ तेव्हा सरकार प्रमाणेच सर पुरषोत्तमदास ठाकूरदास, पारेख, सर दिनशा पेटिट वगैरे गुजराती, पारशी सदस्यांनी त्याला कडाडून विरोध केला.' ६ अर्ज विनंत्याचे, भेटीगाठीचे सनदशीर मार्ग निष्फळ ठरत होते. फेब्रुवारी १९२० पासून 'केसरी' ने मुळशी पेट्यातील मावळ्यांची कड घेऊन त्यांच्यावरील अन्यायाला वाचा फोडण्यास सुरवात केली. मार्च १९२० मध्ये जुन्नरला भरलेल्या पुणे जिल्हा सभेत तसेच एप्रिल १९२० मध्ये मावळ्यांना पाठिंबा देणारे ठराव लोकमान्य टिळकांच्या समक्ष समंत झाले. 'या सभेत पुण्याचे डॉ. पळसुळे, कवडेशास्त्री या टिळक भक्तांप्रमाणेच अप्पासाहेब गद्रे, केशवराव जोगळेकर, नानासाहेब देशपांडे वगैरे सावकारांचीही भाषणे झाली याच सभेत आबळसच्या विठ्ठल महाराने उद्या सर्व पेटा बुडाल्यावर पोरबाळ घेऊन कुठ जाव ? असा प्रश्न जाहीर रित्या विचारला.' ७ 'डिसेंबरच्या अखेरीस नागपूरला भरलेल्या काँग्रेसच्या वार्षिक अधिवेशनात तात्यासाहेब केळकरांनी मुळशी पेट्यातल्या शेतकऱ्यांचे गाऱ्हाणे मांडले. याबाबत केळकरांनी मांडलेल्या ठरावाला गोविंदराव भार्गव, अब्दूल बारी आणि रामचंद्र वाडियार यांनी अनुमोदन दिले व ठराव मंजूर करण्यात आला.' ८ काँग्रेसने हा ठराव मंजूर केल्यानंतर लवकरच मुळशी सत्याग्रहाचे रणशिंग फुंकले जाणार याची सरकारला, टाटा कंपनीला तसेच मुळशी पेट्यातील शेतकऱ्यांना पुरती कल्पना आली. २३ जानेवारी १९२१ रोजी पुण्यात भरलेल्या एका खाजगी बैठकीत संकल्पित शांततामय सत्याग्रहासाठी आपण वेळ व पैसा देण्यास तयार आहोत, अशा आशयाच्या प्रतिज्ञापत्राकावर मुळशी पेट्यातील मंडळीच्या सहा घेण्याचे ठरले तेव्हा शासन जागे झाले व ज्यांच्या जमिनी जातील त्यांना भरपूर नुकसान भरपाई दिली जाईल. मात्र त्यांना पर्यायी जमीनी देणे शक्य होणार नाही असेही जिल्हाधिकाऱ्यांनी बजावले. कायदेमंडळातही या प्रश्नावर चर्चा झाली. पण यथे मात्र जमीन संपादन कायद्यातील कलमे काटेकोरपणाने पाळली जात नाहीत तसेच नुकसान भरपाई देण्याबाबत विलंब होतो एवढेच टिका सरकारवर केली पण सत्याग्रहाला कोणी पाठींबा दिला नाही त्यामुळे २९ मार्च १९२१ रोजी शिवरामपंत परांजपे यांनी पुण्याच्या शिवाजी मंदिरात भरलेल्या सभेत कायदेमंडळातील सदस्यांवर टिका

केली. १० एप्रिल १९२१ ला गांधीजींचे आगमन मुंबईत होताच शिवरामपंत परांजपे, बाळु काका कानिटकर, हरिभाऊ फाटक इ. मंडळी महात्मा गांधी यांना भेटून सत्याग्रहाची परवानगी घेतली. सर्व गोष्टी महात्मा गांधींना सांगण्यात आल्या. शंकरराव देवांनी सत्याग्रहाचा श्री गणेशा करण्याचे ठरविले. महात्मा गांधी यांनी 'प्राण घ्या किंवा जमीन घ्या' असा ठराव केला.

'त्यावेळी शेतकऱ्यांचे उपजीविकेचे साधन जी जमीन ती त्याच्याकडून काढून घेऊन त्याला देशोधडीस लावून चालनार नाही, ही भूमिका घेऊन पांडुरंग बापट यांनी त्याविरूद्ध शेतकऱ्यांना संघटीत केले.'^९

१५ एप्रिल १९२१ ला ते मुळशी पेट्यात येऊन चळवळीत सामील झाले. तेव्हापासून १ मे १९२२ पर्यंत सेनापतींनी सत्याग्रहाचे एक महत्वाचे नेते म्हणून काम केले. 'मुळशी प्रकरणाला त्यांनी अखिल महाराष्ट्रीय स्वरूप दिले. मुळशी धरण विरोधी आंदोलन सत्याग्रहाला १६ एप्रिल १९२१ रोजी सुरवात झाली. संपूर्ण महाराष्ट्रात निदर्शन करण्यात आली या लढ्यासाठी मोठ्या प्रमाणात निधी जमा झाला. १२०० आंदोलकांनी धरणाच्या कामावर कब्जा करून ते बंद पाडले.'^{१०} सेनापती बापट यांनी शुद्ध सत्याग्रही विचारधारेने सत्याग्रह सुरू केला.

सेनापतींना क्रांतिकार्यांची पार्श्वभूमी असल्याने लोकांचे संघटन कसे करावे हे माहीत होते. त्यांनी हजारो अशिक्षित शेतकऱ्यांचे संघटन केले. सत्याग्रहाचे मुख्य कार्यालय मुंबईत लॅमिंग्टन रस्त्यावर होते, सत्याग्रहाचा दिवस जाहीर झाला की पोलीस त्यांना पकडायचे प्रयत्न करीत मात्र सेनापती अकस्मात तेथे उगवत, पोलीस चक्रावून जात असत. सत्याग्रहींची भूमिका असल्याने शत्रूला जखमी करायचे पण ठार मारायचे नाही या विचाराने सेनापतींनी १७ जून १९२१ रोजी मुळशीतील शिरे गावी टाटा कंपनीचे धरण बांधण्याचे साहित्य घेऊन येणाऱ्या ड्रायव्हरला स्वतःच जखमी केले, यामुळे संघर्ष पेटला. 'संपूर्ण मराठी मुलखातून स्वयंसेवकांनी येऊन सत्याग्रहात भाग घ्यावा असा प्रयत्न करणे, महाराष्ट्राने या चळवळीस आर्थिक मदत करावी, मावळ्यांनी सत्याग्रह थांबविला तरी स्वयंसेवकांनी तो चालू ठेवावा असा आग्रह धरणे, प्रभातफेऱ्या, मेळे प्रचार दौरे काढणे, मावळ्यांना नुकसान भरपाई घेण्यास मुभा देणे, अहिंसक सत्याग्रह यज्ञात प्राणहुती देण्याची तयारी ठेवणे, 'मुळशी सत्याग्रह हे एक धर्मक्षेत्र आहे असे मानणे, आपण शिवाजींच्या मावळ्यांसाठी लढतो आहोत अशी कल्पना करणे, परमेश्वराचीच तशी आज्ञा आहे असे मानणे, थोडक्यात स्वतःला मुळशी सत्याग्रहाच्या चळवळीस पूर्णपणे वाहून घेणे व त्यासाठी वाटेल तो त्याग करण्याची तयारी ठेवणे या सर्व गोष्टी सेनापतींनी मुळशी सत्याग्रहाच्या संदर्भात केलेल्या होत्या.'^{११}

२३ सप्टेंबर १९२१ रोजी बापट, दाताने आणि बाळूकाका कानिटकर यांनी सार्वजनिक मुळशी सत्याग्रह मंडळ नावचे स्वतंत्र मंडळ स्थापन करण्यात पुढाकार घेतला. पुणे जिल्ह्यातील मुळशी, पौड चिंचवड खेरीज मराठी भाषिकांच्या मुलाखत अन्य ठिकाणीही सत्याग्रह करावयाचा, त्यासाठी मध्यप्रांत वन्हाडातील सत्याग्रहांची निवड करावयाची, ठिकठिकाणी प्रचारक पाठवून आर्थिक सहाय्य मिळवायचे, मुंबईत आणि इतरत्र जेथे टाटा कंपनीशी संबंधित व्यक्तींच्या ताब्यात गिरण्या अगर कारखाने असतील तेथे तेथे एक दिवसाचा सहानुभूतीपर संप घडवून आणायचा असा महत्वाकांक्षी कार्यक्रम सेनापती बापटांनी आखला होता. 'मुळशी सत्याग्रहास मदत करण्यासाठी त्याआधी स्थापन झालेल्या सत्याग्रह सहाय्यक मंडळाची कार्यक्षम मर्यादित होती म्हणून बापटांनी व्यापक कार्यक्षेत्र डोळ्यासमोर ठेवणारे सार्वत्रिक मुळशी सत्याग्रह मंडळ स्थापन केले होते.'^{१२}

१९ ऑक्टोबर १९२१ रोजी बापटांना यामुळे सहा महिन्यांची सजा ठोठावण्यात आली त्यांच्या अनुपस्थितीमध्ये सत्याग्रहाचे नेतृत्व विनायकराव भुस्कटे कडे आले. ७ नोव्हेंबर १९२१ च्या सत्याग्रहासाठी एक हजार लोकांनी नावे नोंदविली होती. आणि नागपूर, अमरावती, यवतमाळ, नाशिक, मुंबई, ठाणे, सातारा इ. वीस

शहरात सत्याग्रह केला जाईल असे गुप्तचर विभागाने सरकारला कळवले होते. १ डिसेंबर १९२१ ला दीड हजार सत्याग्रहींनी धरणाच्या जागी सभा भरवली. या सर्व जागृतीमुळे सरकारने या दरम्यान नुकसान भरपाई देण्यास सुरवात केली पण जानेवारी १९२२ ला टाटा कंपनीचा अभियंता हॅजलाम याने कंपनीच्या वसाहतीला पाणी पुरवठा करणारा पंप धरणस्थळी उभारताच तो उद्ध्वस्त करण्यात आला. त्यामुळे भुस्कूट्यांना कंपनीच्या गुंडाकडून प्रचंड मारहाण झाली. १६ जनांना अटक झाली. इतकेच नव्हे तर सत्यशोधक तमासगिरांनाही कंपनीने हाताशी धरले व सत्याग्रहा विषयी बुद्धिभेद करण्याचा प्रयत्न केला. सरकारविरुद्ध व कंपनीविरुद्ध सत्याग्रह करा असे सांगणाऱ्या नेत्यांचा ब्राम्हणी कावा ओळखा असे आवाहन सत्यशोधक मावळ्यांना देत होते. ०१ मे १९२२ ला सत्याग्रहाची दुसरी फेरी झाली, सेनापती बापट सहा महिन्यांनी सजा भोगून आले पण भुस्कूटे तुरूंगात होते. या वेळी शिवरामपंत परंजपे, चिटणीस डॉ. फाटक यांच्याबरोबर वासुकाका जोशी, सीतारामपंत दामले हेही सत्याग्रहात सामील झाले. टाटांच्या गुंडांनी सत्याग्रही व स्त्रियांना बेदम मारहाण केली. त्यांचा विनयभंग केला, सत्याग्रही बेशुध्द पडले पण त्यांनी शांततेनेच सत्याग्रह केला. ०१ एप्रिल १९२३ ला हनुमान जयंतीला सत्याग्रहांचे तिसरी फेरी झाली. शंकरराव देवांना दुसऱ्यांदा तीन महिन्याची सक्त मजूरीची शिक्षा झाली तर २३ ऑक्टोबर बापटांना साध्या कैदेची एक वर्षाची शिक्षा झाली. डिसेंबर १९२४ ला सेनापती बापटांकडून टाटा कंपनीच्या नोकरांशी झालेल्या चकमकीत पठाणावर वार करण्यात आला. रेल्वे इंजिन ड्रायव्हरवर गोळीबार करण्यात आला. आणि सेनापती बापटांना सात वर्ष सक्त मजूरीची शिक्षा झाली.

तीन वर्षे सत्याग्रहाची मोहीम नेटाने चालवूनही टाटांनी काम थाबवले नाही. म.गांधींनी ०५ एप्रिल १९२४ला सत्याग्रह चळवळ मागे घेत असल्याचे कार्यकर्त्यांना सांगितले अशा पध्दतीने भारतातील पहिला धरणग्रस्त शेतकऱ्यांचा सत्याग्रह लढा अयशस्वी झाली.

निष्कर्ष :-

महाराष्ट्रातील शेतकऱ्यांचा हा लढा स्वातंत्र्य चळवळीस पुरक ठरला. या लढ्यातुनच शेतकरी वर्गात संघटनेची जाणीव जागृती निर्माण झाली. या लढ्यापासून महाराष्ट्रातील शेतकरी वर्गास साम्राज्यशाही विरुद्ध आपला संघर्षास प्रेरणा निर्माण झाली.

संदर्भ :-

१. प्रा. राऊत गणेश, राऊत ज्योती, महाराष्ट्रातील परिवर्तनाचा इतिहास इ.सन. १८१८ ते १९६०, डायमंड पब्लिकेशन पुणे, चौथी आवृत्ती २०१४, पृष्ठ क्र. २५३.
२. बोकील नीता, महाराष्ट्राचा राजकीय इतिहास १९६०-१९७२, मौज प्रकाशन गृह, प्रथमावृत्ती, २०१२ पृष्ठ क्र. १८
३. डॉ. खांदवे एकनाथ, शेतकरी संघटना ने स्वतंत्र्य भारत पक्ष एक वाटचाल, प्रकाश, डॉ. खांदवे एकनाथ, अहमदनगर, प्रथमावृत्ती २००६, पृष्ठ क्र. ५३
४. डॉ. खांदवे एकनाथ, भारतातील सामाजिक सामाजिक चळवळी, सक्सेस पब्लिकेशन, प्रथमावृत्ती, २०१५ पृष्ठ क्र. ५-२८.
५. फडके य. दि, विसाव्या शतकातील महाराष्ट्र, खंड दुसरा १९१४-१९२०, के सागर पब्लिकेशन, द्वितीय आवृत्ती. २०५ पृष्ठ क्र. २१
६. फडके, य.दि, विसाव्या शतकातील महाराष्ट्र, खंड तिसरा, १९९१, प्रथम आवृत्ती, श्री विद्या प्रकाशन, पुणे, पृष्ठ ७२
७. भुस्कूटे वि. म., मुळशी सत्याग्रह, १९६८ पृष्ठ क्र. १३
८. केसरी, ३० नोव्हेंबर १९२०
९. प्रधान, ग. प्र. स्वातंत्र्यसंग्रामाचे महाभारत, साधना प्रकाशन पुणे, २००४, चौथी आवृत्ती, पृष्ठ क्र. १८१
१०. गणेश राऊत, महाराष्ट्रातील परिवर्तनाचा इतिहास तलेव, पृष्ठ क्र. २५३
११. व्होरा राजेंद्र, मुळशी सत्याग्रह, धरणग्रस्तांचा अयशस्वी लढा, प्रतिमा प्रकाशन, प्रस्तवना पृष्ठ क्र. १०
१२. पांडुरंग महादेव बापट [http / him wikipedia org](http://him.wikipedia.org).

महाराष्ट्रातील कामगार विद्रोह : ऐतिहासिक परिपेक्ष (१८७५-१९)